



Faiq Ələkbərli

*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

VYazı

Ümumiyyətlə, Rusiya və İngiltərənin Qacarlarla bağlı mövqeyləri bir çox məsələdə üst-üstə düşsə də, ancaq onlar dövlət yönətimə məsələsində tamamilə fərqli yol tuturdular. Belə ki, Rusiya Qacarlarda mütləqiyət ya da monoxiya tərəfdarı olub Məhəmməd Əli şah Qacanın məşrutəni ləğv etməsinə yardım etdikləri halda, İngiltərə özünü daha çox Məşrutə tərəfdarı kimi göstərərək parlamentli idarə-üsuluna dəstək verirdi. Bu anlamda Rusiya qoşunlarının Təbrizdə məşrutə tərəfdarlarını məğlub etməsi təsadüfi olmadığı kimi, eyni zamanda İngiltərənin də öz maraqlarını həyata keçirməsi yolunda mühüm bir hadisə idi. Əgər ruslar bununla da Qacarlar dövlətində Məhəmməd Əli şah Qacanın mütləqiyətçi hakimiyyət istəyini reallaşdırmağa çalışdırlarsa da, ingilislər isə yenilikçi Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin məğlubiyətindən sonra məhz əsasən ərənci-irançı məşrutəçilərin əliylə Məhəmməd Əli Şah Qacanı taxtdan salıb Tehrandə ingilisparəst hökumət qurmaq niyyətini güdürdülər. Çünki ingilislərə görə, Təbriz hadisələrindən sonra Azərbaycan türklərinin ruslara və şahə olan nifrəti daha da dərinləşmişdir ki, Məhəmməd Əli şah Qacanın hakimiyyətdən getməsi an məsələsi idi. Məhz bu səbəbdən idi ki, ingilislər rus qoşunlarının Təbrizi işğal edərək Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin məğlub etməsinə göz yumur və əsas diqqəti də Məhəmməd Əli şah Qacardan sonrakı hakimiyyəti istədikləri kimi formalaşdırmağa yönəldirdilər.

Beləliklə, Qacarlar dövlətinin çökəməsi üçün elindən gələni edən ingilislər Türk məşrutəçilərlə Məhəmməd Əli Şah üz-üzə qoymaqla əsas məqsədlərinə xeyli dərəcədə yaxınlaşdılar. Gilan və İsfahandan olan məşrutəçilərin Tehran üzərinə hərəkət etməsinə şərait yaratmaqla hakimiyyət dəyişikliyinə nail oldular. Belə ki, 1909-cu ilin iyulunda Tehrandə ingilislərin təsiri altında liberal-demokrat qılıqlı ərənci-irançı məşrutəçilərin öncüllüyündə təşəkkül tapan ikinci çağın Məclis Məhəmməd Əli Şah Qacanın vəzifəsindən uzaqlaşdırılıb onun yerinə oğlu Əhməd Şah Qacanın gətirilməsinə qərar verdi.

İngilislərin təzyiqlə Məhəmməd Əli şah əvvəlcə bütün bunlara razı olub taxtdan oğlu Əhməd şah Qacanın xeyrinə imtina etdiyini bəyan etsə də, az sonra rusların "üst əğli"ylə yenedən məşrutəçiyət elan edərək şahlıqda qalmaqla istədiyində bulundu. Çünki ruslar gördülər ki, Məhəmməd Əli şahdan sonra şahlıq taxtına oturdulan Əhməd şah Qacanın ətrafı əsasən ingilisparəst ərənci farslar, bir də liberalizm, demokratiya cərəyanlarının təsiri altındakı türksoylu irançı deputatlarla qapanmışdır. Belə bir durumda çar Rusiyası Məhəmməd Əli şahın şahlıq taxtına bərpasını daha uyğun görürdü. Rusiyanın "üst əğli"ylə hərəkət edən sabiq şahın yeni məşrutəçiyət elanına əvvəlcə inanaraq şadlıq edən ərənci-irançılar az sonra ingilislə-

rin təzyiqlə fikirlərini dəyişdirib, bundan vaz keçdilər. Həmin hadisələrin birbaşa iştirakçısı olan Rəsulzadə yazırdı: "Politikani olduğundan daha şiddətli bir surətdə görən məşrutəçilər əvvəl kərə də böylə bir iqdama razı olmuş kimi görünüb, hər yerdə məşrutəni qəbul etmək üzrə sevinc və şadlıqlar etdiklərsə də, biləcəyəm ki, birdən-birə dəyişib inqilabçılar əldən getməkdə olan heysiyyəti-milliyetlərini iadə etmək üzrə sözü bir yerə qoyub gilanlılar və isfahanlılarla birlikdə Tehrana hərəkət etməyə başladılar".³

Azərbaycan Türk məşrutəçiləri Təbrizdə mücadilə verdiyi dövrdə Məhəmməd Əli şahın yanında yer alan Sipehdarların, Bəxtiyarilərin, Yefremlərin mövqə dəyişmələrinin, eyni zamanda gilanlı, isfahanlı məş-

rə ideoloqları tərəfindən öncədən planlaşdırılmışdı. Səttarxanla Məhəmməd Əli şahın ingilislər tərəfindən oyuna gətirilərək üz-üzə qoyulmasına şübhə etməyən S.C. Pişəvəri sonralar bu məsələ ilə bağlı yazırdı: "Bu heç də aydın deyil ki, Yefremin dəstələri İranın azadlığı və istiqlaliyyətinə sərdare-millinin (Səttarxanın-F.Ə.) mücahidlərindən daha çox əlaqə bəsləsinlər. Yaxud Bəxtiyari xanları mərkəzi hökuməti qüvvələndirməkdə Təbriz və Tehran azadixahlarından daha irəlində olsunlar. Burada bir çox incəliklər var. Həmin incəliklər Azərbaycan mücahidlərinə əlaqə bəsləyənləri tarixçilərin, qəzetçilərin yazıları, xüsusilə klassik tarix kitablarından da şübhələndirir".⁴

Şübhəsiz, bu məsələdə əsas incəlik ingilislərin öncə yenilikçi Azər-

canlımasını təmin etdilər. İngilislərin bu planını gec anlayan, ya da bunun qarşısını almaqda çətinlik çəkən ruslar Məhəmməd Əli şah Qacarı şahlıq taxtında saxlamaq üçün yeni bir həmlə də bulunsalar da, ancaq sabiq şahı yalnız "şahseverlər", qaşqaqlar və türkmənlər müdafiə etdilər. 5 Görünür, buna səbəb də, bir tərəfdən sabiq şahın bütün xətəllərinə baxmayaraq türk olması, digər tərəfdən isə ingilislərin havadarlığı ilə ərənci farsların hakimiyyəti ələ keçirmələrinə qarşı olmaları idi.

Həmin dövrdə Qacarlar dövlətinin tarixində Türk düşmənlərinin ən çox oyuna gətirdiyi Məhəmməd Əli şah Qacanın "İran məşrutəçiləri"ndən qorunmaq üçün Tehrandakı Rusiya elçiliyinə sığınmasının da düşündürücü anamları vardı. Əslində bu olay bir

da, ingilislərin arxasında durduğu "İran məşrutəçiləri"nin və ingilislərin oyununa gətirilərək xəyanətə uğrayan Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin lideri Səttarxan isə Türkiyə elçiliyinə pənah aparmışdır. Yeni Səttarxan üzünü nə Rusiyaya, nə də İngiltərəyə tutmuş, doğma qardaşı hesab etdiyi Türkiyə konsulluğuna sığınmışdır. Bu bir daha onu göstərir ki, Qacarlar dövlətinin tənəzzülündə əsas yanlışlığı Azərbaycan Türk məşrutəçiləri deyil, Rusiyanın təsiri altına düşmüş Məhəmməd Əli şah Qacar etmişdir. Ə.Hüseynzadənin tebrincə desək, artıq onun hakimiyyəti dövründə Qacarların az-çox ortada olan iqtidar və nüfuzu da əldən çıxmışdı: "Taleyin artıq özələrinə mükəllif olduğunu seziyorlar, anlayırlar ki, iqtidar və nüfuzları əldən gediyor. Bir ferdin (Məhəmməd Əli

Qacarlar dövlətinin süqutu dövrü: Məşrutə hərəkəti və Səttarxan



rutəçilərin də birdən-birə inqilab xətti tutmalarının əsil mahiyyətini o zaman tamamilə dərk etməyən Rəsulzadə bütün bu baş verənləri daha çox Məhəmməd Əli Şah istibdadının yıxılıb yerinə məşrutəçiyət bərpa olunması yönündən qiymətləndirmişdir. Halbuki ərənci-irançı farsların ingilislərin gizli dəstəyilə Məhəmməd Əli Şahın

baycan Türk məşrutəçiləriylə Məhəmməd Əli şah Qacarı qarşı-qarşıya qoyaraq zəiflətməsi, daha sonra gücdən düşmüş, üstəlik Rusiyadan tamamilə əsli vəziyyətdə olan şahın daha çox isfahanlı, gilanlı məşrutəçilərin əliylə devrilməsi idi. Çünki ingilislər yaxşı bilirdilər ki, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin məqsədi şahı devirmək de-

daha göstərdi ki, Məhəmməd Əli şahın belə bir duruma düşməsinə çar Rusiyasına həddən artıq güvənib, Türk xalqına və onun aparıcı qüvvəsi olan yenilikçi Türk məşrutəçilərinə etimad etməməsi mühüm rol oynamışdır. Həmin dövrdə bu prosesə diqqətlə izləyən tanınmış mütəfəkkirimiz Üzeyir Hacıbəyli də yazırdı ki, Mə-

şahın-F.Ə.) siyasəti-heyvaniyyəsi üzündən gediyor".⁷ Bütün hallarda isə yenilikçi Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin məğlubiyətindən, eləcə də Məhəmməd Əli şah Qacanın taxtdan uzaqlaşdırılmasından daha çox qazanan əvvəlcə çar Rusiyanın yanında "İran iticəqləri" qılığında Məhəmməd Əli şahə xəyanət edən, az sonra İngiltərənin yanında liberal-demokrat qılıqlı "İran məşrutəçiləri"ne çevrilən ikinci Məclisdə əsas qüvvəyə çevrilən ərənci-irançılar oldular.

Ümumiyyətlə, Rusiya və İngiltərənin Qacarlarla bağlı mövqeyləri bir çox məsələdə üst-üstə düşsə də, ancaq onlar dövlət yönətimə məsələsində tamamilə fərqli yol tuturdular. Belə ki, Rusiya Qacarlarda mütləqiyət ya da monoxiya tərəfdarı olub Məhəmməd Əli şah Qacanın məşrutəni ləğv etməsinə yardım etdikləri halda, İngiltərə özünü daha çox Məşrutə tərəfdarı kimi göstərərək parlamentli idarə-üsuluna dəstək verirdi. Bu anlamda Rusiya qoşunlarının Təbrizdə məşrutə tərəfdarlarını məğlub etməsi təsadüfi olmadığı kimi, eyni zamanda İngiltərənin də öz maraqlarını həyata keçirməsi yolunda mühüm bir hadisə idi. Əgər ruslar bununla da Qacarlar dövlətində Məhəmməd Əli şah Qacanın mütləqiyətçi hakimiyyət istəyini reallaşdırmağa çalışdırlarsa da, ingilislər isə yenilikçi Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin məğlubiyətindən sonra məhz əsasən ərənci-irançı məşrutəçilərin əliylə Məhəmməd Əli Şah Qacanı taxtdan salıb Tehrandə ingilisparəst hökumət qurmaq niyyətini güdürdülər. Çünki ingilislərə görə, Təbriz hadisələrindən sonra Azərbaycan türklərinin ruslara və şahə olan nifrəti daha da dərinləşmişdir ki, Məhəmməd Əli şah Qacanın hakimiyyətdən getməsi an məsələsi idi. Məhz bu səbəbdən idi ki, ingilislər rus qoşunlarının Təbrizi işğal edərək Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin məğlub etməsinə göz yumur və əsas diqqəti də Məhəmməd Əli şah Qacardan sonrakı hakimiyyəti istədikləri kimi formalaşdırmağa yönəldirdilər.

Onu da unutmamalıyıq ki, Türk düşmənlərindən qorunmaq üçün Qacarlar dövlətinin başçısı Məhəmməd Əli şah Rusiya elçiliyinə sığındığı halda, ingilislərin arxasında durduğu "İran məşrutəçiləri"nin və ingilislərin oyununa gətirilərək xəyanətə uğrayan Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin lideri Səttarxan isə Türkiyə elçiliyinə pənah aparmışdır. Yəni Səttarxan üzünü nə Rusiyaya, nə də İngiltərəyə tutmuş, doğma qardaşı hesab etdiyi Türkiyə konsulluğuna sığınmışdır. Bu bir daha onu göstərir ki, Qacarlar dövlətinin tənəzzülündə əsas yanlışlığı Azərbaycan Türk məşrutəçiləri deyil, Rusiyanın təsiri altına düşmüş Məhəmməd Əli şah Qacar etmişdir

taxtdan salıb yenidən konstitusiyalı dövlət, parlamentli ölkə statusunu bərpa etməyə çalışmaları Rəsulzadənin düşündüyü kimi türk, fars, ərəb, kürd, bəlc və digər xalqlar arasında fərq qoymadan "iranlılar", "iranlıq" üçün deyil, məhz Qacarlarda ərənci farsları hakimiyyətə gətirməyə, ərənci fars dövlətini bərpa etməyə zəmin hazırlamağa görə lazımdır.

Hər halda Təbriz başda olmaqla Azərbaycanda Səttarxanın başçılıq etdiyi məşrutəni qoruma hərəkəti zamanı Məhəmməd Əli Şahın yanında yer almış Gilan əyalətindən Sipehdarın, Bəxtiyarilərdən Sərdar Əsədin, Qafqaz erməni daşnaqlarının liderlərindən Yefremin və başqalarının az sonra şahə xəyanət edərək "İran", "İranlıq" adlı maskaya bürünmüş ərənci-irançı məşrutəçilərə qoşulması İngilte-

həmməd Əli Şahın Osmanlı sultanı 2-ci Əbdülhəmiddən fərqli olaraq öz təleyini xalqın ixtiyarına buraxmaması çox təəssüf doğuran hal olmuşdur: "Halbuki Əbdülhəmid millət tərəfindən öldürülməyəcəyindən heç də əmin deyildi. Məhəmmədəlinin bu yolda Əbdülhəmidə təqlid etməməyinə yeni səbəb ola bilər. Ya ola canının qorxusu və millətin mərdliyinə inanması və yənkə öz millətine qarşı qəlbində bəslədiyi nifrət, bu bərədə təfəssilatla girişməyə ehtiyac yoxdur. Hər halda Məhəmmədəlinin qəlbə böyük və alicənab adamlara məxsus hissiyyəti-alıyeden bilmərrə boş olduğu təbəyyün etdi".⁶

Onu da unutmamalıyıq ki, Türk düşmənlərindən qorunmaq üçün Qacarlar dövlətinin başçısı Məhəmməd Əli şah Rusiya elçiliyinə sığındığı hal-

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, Azərəşq, 1992, s.336-337

² Yəne orada, s.391-392

³ Yəne orada, s.395

⁴ Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərəşq, 2016, s.22-23

⁵ Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, "Teknur", 2013, s.32

⁶ Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, s.88

⁷ Hüseynzadə Əli bəy. Siyasət-Fürusət. Bakı, Elm, 1994, s.115

⁸ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, Azərəşq, s.336-337